

DRUŠTVENI I PRAVNI STATUS SLUŠKINJA U OSIJEKU (OSVRT NA DRUGU POLOVINU 19. I POČETAK 20. STOLJEĆA)

Autori uvodno navode razvoj i pretvorbu Osijeka u snažno gospodarsko i društveno središte te ističu nastajanje modernog građanskog društva. Analiziraju porast stanovništva i broj kućne služinčadi kao i Služinski red za gradove za navedeno razdoblje te daju osvrt društvenih i gospodarskih prilika u gradu Osijeku. Opisuju i odraz modernizacijskih procesa unutar osječke građanske elite i sve veću potrebu za kućnom služinčadi koju su činile žene. U središnjem dijelu bave se društvenim i pravnim statusom sluškinja u Osijeku prvotno dajući, na temelju sačuvanih popisa stanovništva provedenih u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji 1890. i 1910. godine, udio kućne i gospodarske služinčadi unutar intelektualne privrede, obrta, trgovine, bankarstva i prometa. Iz sačuvanog arhivskog gradiva nastoje rekonstruirati odakle su došle sluškinje služiti u Osijek te kakav je bio (su)život s članovima obitelji kojoj su pripadali dok su kod njih služili te kakav im je bio položaj i kako su se prema njima odnosili njihovi gospodari. U zaključnom dijelu utvrđuju da ni na početku 20. stoljeća nije u Hrvatskoj, pa tako ni u Osijeku, poboljšan položaj i pravni status služinčadi s obzirom na to da nije donesena uredba koja bi im zajamčila prava u slučaju nesreće, bolesti ili starosti koja su manje-više imali radnici.

***Ključne riječi:** sluškinje, društveni i pravni status, Osijek, kraj 19. i početak 20. stoljeća*

dr. sc. Zlata
Živaković-Kerže

J. J. Strossmayera 85
HR-31000 Osijek
zkerze@yahoo.com

Domagoj Hajduković

Mostarska 105
HR-31000 Osijek
dhajdukovic@gmail.com

Izvorni znanstveni rad

UDK 316.334.52 (497.543)“19/20“
316.034(497.543)“19/20“

UVODNE NAPOMENE

Prema dosad dostupnim istraživanjima društveni i pravni status sluškinja / kućne služinčadi u socijalnoj strukturi stanovništva Osijeka slabo je zastupljeno područje u hrvatskoj historiografiji, stoga ovaj rad može poslužiti kao uvod u istraživanje navedene problematike.

Posljednje desetljeće 19. i početak 20. stoljeća razdoblje je ubrzanog gospodarskog i društvenog razvitka Osijeka. To je vrijeme označilo promjenu svakodnevnog i poslovnog života unutar građanske privredne i intelektualne elite. Odnos prema poslu te uvjeti i način poslovanja kao i način svakodnevnog života preobrazili su se od tradicionalnog do modernog.¹ U procesu nastanka modernog građanskog društva kućna je služinčad posebno zastupljena diljem Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, pa tako i u Osijeku. Privredna modernizacija donosila je i zapošljavanje žena kao pomoćnog osoblja, kako u obrtu tako i u trgovini, te kao radnica u industriji.² Grad na Dravi postao je urbano središte s razvijenom industrijom, obrtom i trgovinom. Nakon Zagreba po broju stanovnika tada je bio najveći grad u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji. U provedbi službenih popisa stanovništva³ u prijavnici je bilo 16 kategorija zanimanja, i to: 1. duhovnici svih vjeroispovijesti; 2. službenici građanski, državni, zakladni, općinski i privatni te *islužnici* umirovljenici te kategorije; 3. vojnici i vojnički službenici neovisno o tome jesu li u aktivnoj službi; 4. književnici (*littetati*), umjetnici i privatni učitelji; 5. odvjetnici (advokati), bilježnici, *privatni opravnici* i njihovo osoblje; 6. *osobe od zdravstva*; 7. posjednici zemlje i rudnika *ujedno sa zakupnicima*; 8. *vlasnici od kućah prihedovnici (živućih od glavnica)*; 9. tvorničari (vlasnici tvornica) i obrtnici; 10. trgovci; 11. brodari i ribari; 12. pomoćno osoblje (*poslenici*) pri poljodjelstvu i šumarstvu, pri lovu i rudokopnji; 13. pomoćno osoblje (*poslenici*) pri tvornicama i obrtničkim radionicama; 14. pomoćno osoblje (*poslenici*) pri trgovini; 15. druge sluge svakovrsne; 16. nadničari.⁴

U Osijeku se od provedbe drugog službenog popisa stanovništva može pratiti porast žitelja. Uspoređujući 1910. godinu s 1890., uočava se znatan porast stanovništva (44,13 %) u Osijeku, a od 1869. do 1910. taj je porast veći od 10.000 stanovnika. Tako je u gradu prema posljednjem popisu u

Austro-Ugarskoj Monarhiji gotovo dvostruko više Osječana.⁵

Tablica 1.

Kretanje stanovnika u Osijeku prema popisu stanovništva

G R A D	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.
O s i j e k	17.247	18.201	19.778	23.018	28.505

Izvor: Zlata Živaković-Kerže, *Urbanizacija i promet grada Osijeka na prijelazu stoljeća (1868. – 1918.)*, Osijek, 1997., str. 78.

Međutim, prirodni je prirast zanemariv jer je u gradovima, pa tako i u Osijeku, niska stopa rađanja i visoka stopa smrtnosti.⁶ U grad dolazi velik broj novog stanovništva, uglavnom iz provincije, u potrazi za poslom. Dakle, pozitivni saldo porasta stanovništva u gradovima može se jedino objasniti useljavanjem i u neposrednoj je vezi s porastom urbanizacije i industrijalizacije.⁷

Tablica 2.

Ekonomska struktura stanovništva Osijeka 1910.

Prvotna produkcija	Obrt, industrija	Trgovina, bankarstvo, promet	Ostalo	Ukupno
2158	11.323	5767	8257	28.505

Izvor: HDA, *Arhivski fond 367, Statistika stanovništva, Popis stanovništva po zvanju i zanimanju*, sv. 42.

KUĆNA SLUŽINČAD I KULTURA STANOVANJA OSJEČKE ELITE

Kućna služinčad većinom su žene pridošle u grad. Gotovo su sve bile osuđene na to da cijeli život ostanu neudane jer nisu bile sposobne uzdržavati se (što je bio glavni preduvjet sklapanja braka). Bile su bez vlastitog doma te su kao posluga stanovale s gospodarima i tako bile dio kućanstva, odnosno ubrajale se u članove obitelji, točnije osobe koje s bračnim parom (s obitelji) nisu imale krvne veze, ali su dio istoga kućanstva. Bile su to kuharice, sobarice, guvernante i kojekakve *djevojke za sve* koje su bile zaposlene u kućanstvima osječkih građana. Služinčad je radila sve kućanske poslove (kuhanje, pranje, pospremanje, nabava, dvorba kod stola, briga o djeci i drugo). Osim kućne služinčadi u užem smislu koja je živjela s gazdama u istom kućanstvu, za razne kućne poslove mogle su biti unajmljene i specijalizirane radnice poput pralja, švelja, glačarica, dadilja, dojilja i sl. Ipak, najčešće je sve te poslove (osim dojenja) obavljala sama sluškinja koja je živjela u kući.⁸ U imućnijim obitelji-

¹ Zlata Živaković-Kerže / Jelena Červenjak, „Modernizacijska kretanja i položaj žena u gradu Osijeku na prijelazu 19. u 20. stoljeće”, *Scrinia Slavonica*, br. 14, SlavonSKI Brod, 2014., str. 130–134.

² Hrvatski državni arhiv u Zagrebu (dalje HDA), Arhivski fond 367, Statistika stanovništva, Popis stanovništva po zvanju i zanimanju, sv. 42.

³ Zakon prema kojem se stanovništvo službeno i sustavno moralo popisati proglašen je 23. ožujka 1857. godine. Prema njemu je u Hrvatskoj i Slavoniji, kao i po cijeloj Habsburškoj Monarhiji, 31. listopada 1857. obavljen prvi točan popis stanovništva. Iako se popis trebao obnavljati svake šeste godine, iz prijelaznog, nedefiniranog odnosa Hrvatske i Slavonije prema Beču i Pešti, sljedeći popis raspisan je tek 31. prosinca 1869. i objavljen je na početku 1870. godine. Tijekom 19. stoljeća provedena su, svakih 10 godina, četiri popisa stanovništva, a potom slijede popisi iz 1900., 1910. godine te u posljednjoj prvoj Jugoslaviji 1921. i 1931. godine.

⁴ HR-Državni arhiv u Osijeku (dalje DAOS), „Propis kako se imade obavljati popisivanje naroda”, *Zemaljsko-vladin list za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*, I. svezak, Komad XIV, „Carska naredba od 23. ožujka 1857.”, Zagreb, 1857., 172, 179, 180.; Prilog B, Poduka kako se ima izpunjavati prijavnica; Prilog F. „Opazke” točno se navodi tko ulazi u koju kategoriju.

⁵ HDA, Arhivski fond 367, Statistika stanovništva, Popis stanovništva po zvanju i zanimanju, kutija 11, sv. 16, 17; Popis stanovništva po zvanju i zanimanju, sv. 42, tablica 32; *Statistički godišnjak kraljevine Hrvatske i Slavonije II.*, 1906. - 1910., Zagreb, 1917., str. 4.

⁶ Slavko Čandrlić / Z. Živaković-Kerže / Hrvoje Pavić, „Zarazne bolesti – zla kob demografskog rasta Osijeka (osvrn na kraj 19. i početak 20. stoljeća)”, *Knjiga sažetka – Znanstveni sabor Slavonije i Baranje*, Osijek, 2024., str. 152.

⁷ Z. Živaković-Kerže, *Urbanizacija i promet grada Osijeka na prijelazu stoljeća (1868.-1918.)*, Osijek, 1996., str. 77–80.

⁸ Iskra Iveljić, *OČEVI I SINOVII Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, Zagreb, 2007., 278–297.

ma u kućanstvu je bilo više sluškinja koje su se specijalizirale za određeni dio poslova i često su unajmljivane radnice koje nisu bile dio kućanstva, npr. kuhinjom se bavila kuharica, sobe je spremala dobro uvježbana sobarica, a za teže poslove pozivana je sluškinja, za veliko pranje vešarica, za dotjerivanje garderobe šnajderica itd. Ako je u obitelji bilo djece, o njima se najprije brinula dadilja, poslije kinderfrajla i napokon guvernanta, koja je u kući ostajala sve do kćerine udaje i odrasloj djeci služila kao garde-dama (pratila mlade djevojke na javnim mjestima).⁹ Većina obitelji imala je jednu kućnu pomoćnicu koja je u domaćinstvu obavljala uglavnom sav kućni posao – spremanje stana, kuhanje, pranje rublja, čišćenje stubišta, uličnog pločnika, tavana i podruma te održavanje vrta. Ostali navedeni poslovi obavljani su nakon poslova u kuhinji, i to poslije ručka. Za taj je posao pomoćnica imala besplatan stan u suterenu (soba, kuhinja, smočnica) te zahod u dvorišnom dijelu kuće. Pomoćnica je imala i mjesečnu novčanu nadoknadu, no zato je imala obvezu sudjelovanja u troškovima stanovanja, i to platiti doprinose, npr. dimnjačarinu, korištenje zemljišta, potrošnju struje i vode itd. Što se napuštanja službe i prava na smještaj tiče, Služinski red navodi da ...*ukoliko napustite to zaposlenje obvezujete se napustiti stan odnosno iseliti, i to najdulje u roku od 30 dana od kada ste posao napustili.*¹⁰

Kućnu služinčad u Osijeku držali su ponajviše pripadnici javnih službi i intelektualne privrede. Najveći broj kućanstava imao je jednu sluškinju ili slugu. Kućna služinčad mogla je biti zaposlena i u javnim zavodima (npr. bolnicama i zdravstvenim zavodima, nastavnim zavodima, samostanima, dobrotvornim zavodima) kao i svratištima i gostionicama, ali o njoj neće biti riječi u ovom radu.

Tablica 3.

Broj stanovnika i slugu i sluškinja te udio slugu i sluškinja u ukupnom stanovništvu u dijelovima grada Osijeka 1890. godine

OSIJEK	BROJ STANOVNIKA			BROJ SLUGU I SLUŠKINJA			UDIJO SLUGU I SLUŠKINJA		
	MUŠKI	ŽENSKI	UKUPNO	SLUGE	SLUŠKINJE	UKUPNO	SLUGE	SLUŠKINJE	UKUPNO
TVRĐA	445	562	1007	16	96	112	3,60	17,0	11,1
NOVI GRAD	532	580	1112	33	28	61	6,20	4,83	5,49
DONJI GRAD	3310	3491	6801	166	184	350	5,02	5,27	5,15
GORNJI GRAD	5218	5640	10.858	141	553	694	2,70	9,80	6,39
UKUPNO	9505	10.273	19.778	356	861	1217	3,75	8,38	6,15

Izvor: HDA, Arhivski fond 367, Statistika stanovništva, Popis stanovništva po zvanju i zanimanju, kutija 11, sv. 16, 17.

Najviše se služinčadi po broju stanovnika nalazilo na Gornjem gradu, koji krajem 19. i početkom 20. stoljeća postaje središte grada.

Tablica 4.

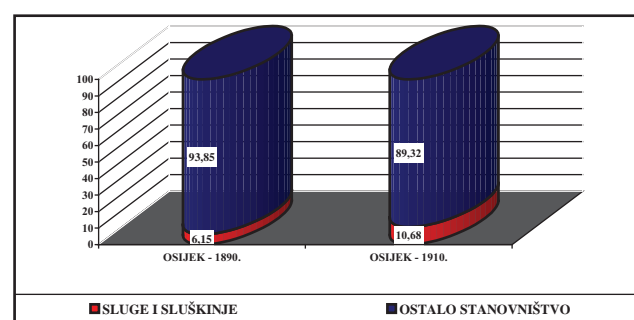
Broj stanovnika i slugu i sluškinja te udio slugu i sluškinja u ukupnom stanovništvu u gradu Osijeku 1890. i 1910. godine

OSIJEK	BROJ STANOVNIKA			BROJ SLUGU I SLUŠKINJA			UDIJO SLUGU I SLUŠKINJA		
	MUŠKI	ŽENSKI	UKUPNO	SLUGE	SLUŠKINJE	UKUPNO	SLUGE	SLUŠKINJE	UKUPNO
1890.	9505	10.273	19.778	356	861	1217	3,75	8,38	6,15
1910.	13.534	14.971	28.505	1654	1390	3044	12,22	9,28	10,68

Izvor: HR-DHA, Arhivski fond 367, Statistika stanovništva, Popis stanovništva po zvanju i zanimanju, kutija 11, sv. 16, 17; Popis stanovništva po zvanju i zanimanju, sv. 42, tablica 32.

Grafikon 1.

Udio slugu i sluškinja u Osijeku 1890. i 1910.

Izvor: HDA, Arhivski fond 367, Statistika stanovništva, Popis stanovništva po zvanju i zanimanju, kutija 11, sv. 16, 17; Popis stanovništva po zvanju i zanimanju, sv. 42, tablica 32

U Osijeku je 1890. godine udio kućanstava s kućnom služinčadi u ukupnom broju kućanstava iznosio 72,8 %, a 20 godina potom čak 81,81 %. U skladu s time broj domova s pet ili više služinčadi bio je vrlo malen. Upravo je u to vrijeme broj angažirane radne snage bilo jedno od razlikovnih svojstava između srednjeg i visokog građanstva. Samo su si oni najbogatiji mogli priuštiti da u svojem domaćinstvu imaju veći broj osoba zaposlenih na održavanju kućanstva, a takvih obitelji u Osijeku nije bilo mnogo.¹¹ Gornji grad sastojao se od niza reprezentativnih stambenih zgrada u kojima je živjela moderna osječka građanska elita. Kultura stanovanja građanske elite na tom području bila je u hrvatskim razmjerima na vrlo visokoj razini i uvelike je odudarala od prosječnih vrijednosti. Gradile su se mahom historicističke jednokatnice i dvokatnice, a na prijelomu stoljeća prihvaćala se i secesija.¹² To je i vrijeme prve generacije modernih privrednika i intelektualaca, tzv. osječke elite, koji su stanovali u udobno građenim dvokatnicama izgrađenim po nacrtima i izvedbi vrsnih stručnjaka, arhitekata i graditelja poput Teodora Sterna, Aloisa Flanbacha, Josipa pl. Vancasa, Karla Klausnera i drugih. U oblikovanju prvih modernih građanskih kuća nezaobilazni su industrijalci, trgovci, bankari, odvjetnici i liječnici iz obitelji Redlstein, Gilming,

⁹ Dinko ŽUPAN, „DOBRE KUĆANICE Obrazovanje djevojaka u Slavoniji tijekom 19. stoljeća“, *Scrinia Slavonica*, sv. 9, 2009., 233.

¹⁰ I. Iveljić, *OČEVI I SINovi Privredna...*, str. 290–297; HR-DAOS-1316, Obitelj Radanović, kutija 1.

¹¹ HDA, Arhivski fond 367, Statistika stanovništva, Popis stanovništva po zvanju i zanimanju, sv. 42.

¹² Vilim Matić, „Prilozi istraživanju povijesti osječkog graditeljstva“, *Glasnik Arhiva Slavonije i Baranje* 4, Osijek, 1997., str. 127–136.

Blau, Weismeyer, Sorger, Weissmann, Obersohn, Spitzer, Schmidt, Reiser, Šeper, Kaiser, Povischil, Kraus, Pfeiffer, Maksimović te Mischkolzy, Szödeny, Spišić, Hiller, Blau, Thürner i drugi.¹³

Privatni prostor postao je bitan za reprezentaciju same obitelji, što se ogledalo u obiteljskim salonima u kojima su se priređivale svečane večere i zabave te primali gosti. Stanovi građanske elite bili su prije svega namijenjeni reprezentaciji, pa su najveći i najljepši dijelovi bili salon i blagovaonica. Prostorije koje su služile za smještaj služinčadi bile su manje i slabije namještene. Nusprostorije i sobice za posluhu nalazile su se u drugom dijelu stana, odijeljene vratima kako neugodni šumovi ili mirisi ne bi smetali obitelji i njihovim gostima. Sobice za služinčad bile su često spojene s kuhinjom, a mogle su se nalaziti u suterenu, prizemlju, na katu ili u potkrovlju kuće. Moderno građanstvo živjelo je u stanovima čija je organizacija prostora bila u skladu s dobi, spolom i socijalnim statusom korisnika.¹⁴ Kućna služinčad živjela je s članovima obitelji i bila je ovisna o kućegospodarar iako nije bila u rodbinskoj vezi s obitelji, što pokazuje snažnu ukorijenjenost starih patrijarhalnih odnosa. Naime, premda je modernizacijski proces bio u tijeku, sve do prvog desetljeća 20. stoljeća zadržali su se neki ostaci starog sustava, što se osobito odnosilo na žene.¹⁵

SLUŽINSKI RED ZA GRADOVE

Za kućnu služinčad u gradu Osijeku, kao i u ostalim gradovima Kraljevine Hrvatske i Slavonije, na snazi je bio pravni propis *Služinski red za gradove* donesen 19. siječnja 1857. godine.¹⁶ Obilježja tog služinskog reda, među inim odredbama, očitovale su se u sljedećem: reguliranja radnog vremena nije bilo; gospodar je mogao kažnjavati i tući služinčad; gospodar je smio nadzirati privatni život služinčadi; mogao je otpustiti sluškinju ili slugu ako boluje bez njegove krivnje dulje od četiri tjedna. Pritom je navedeno da je službovno vrijeme bilo na godinu dana za služinčad za poljske radove, a za ostalu služinčad tri mjeseca. *Služinče* je nakon nastupa službe postajalo članom kućanstva i time stavljeno pod nadzor svojeg gospodara. Zanimljivo je primijetiti da odredbe *Služinskog reda* zrcale patrijarhalne odredbe *Općeg građanskog zakonika* stavljajući gospodara u položaj oca u obiteljskim odnosima, odnosno *očinske vlasti* nad služinčadi (s jedinim ograničenjem da ne može upravljati njihovom

imovinom).¹⁷ Gospodar je, slično ocu, morao nastojati da se služinče vlada *ćudoredno, čedno, pošteno i pristojno* u kući, ali i izvan nje. Gospodar je smio kazniti služinče, ali ga nije smio zlostavljati. Služinče je bilo dužno gospodaru biti *poslušnim, marljivim i vjernim, poštovati ga i vladati se prema njemu pažljivo i iskreno*. Kućna služinčad prema *Služinskom redu* trebala se kloniti klevetanja i ogovaranja svojega gospodara ili njegove obitelji te se podvrci kućnom redu koji je ustanovio gospodar. Posebno je istaknuto da se služinče ne uređuje neprimjereno svojem staležu, tj. *da se kloni haljina, zabava i drugog troška neprimjerenog svome staležu*. Gospodar je bio dužan njegovati služinče kad oboli, ali ako je bolest trajala dulje od četiri tjedna, mogao ga je otpustiti (osim ako je gospodar kriv za nastanak bolesti, što je u praksi bilo gotovo nemoguće dokazati). Gospodar je mogao otpustiti sluškinju ako zatrudni. Služinče je moglo ostaviti službu prijevremeno, ali je razloge (samo one koje je priznavao *Služinski red*) moralo prijaviti redarstvenoj oblasti ili gradskom poglavarstvu i vjerno ih dokazati ako je tom protuslovio gospodar. Drugim riječima, bez dozvole gospodara bilo je vrlo teško legalno napustiti službu. Red je u ovom slučaju predviđao da uredi gradskog poglavarstva ili redarstvene oblasti mogu tražiti služinče i na gospodarevo zahtijevanje prisiliti ga da se vrati u službu. Svako služinče moralo je imati služinsku knjigu¹⁸ kao službenu ispravu. U njoj su bili upisani njegovi osobni podaci i opis, a na kraju knjige bio je tiskan *Služinski red za gradove* ili *Služinski red za ladanje*. Gospodarevo svjedočanstvo o vjernosti, prikladnosti, marljivosti i ćudorednosti (što su bile rubrike u služinskoj knjizi) moglo se upisati samo ako je bilo služinčetu u korist. Zahtjevi za vjernošću, prikladnošću, marljivošću i ćudorednošću koje je red stavljao pred služinče bili su dio slike idealnog služinčeta u promatranom razdoblju. Ako gospodarevo svjedočanstvo nije bilo na korist služinčetu, stupci u knjižici trebali su biti prekriveni. Služinske knjižice vrijedile su i kao iskaznice za putovanje po Austrijskoj Carevini. Za sporove između gospodara i služinčadi bila je nadležna redarstvena oblast ili gradsko poglavarstvo, a ako je prošao službovni odnos, nadležan je bio sud. Redarstvena oblast ili gradsko poglavarstvo bili su nadležni i za prekršaje ovog *Služinskog reda*. Za kazneni postupak u služinskim stvarima ravnalo se po carskoj naredbi od 20. travnja 1854. godine. Globe su se čuvala u gradskoj blagajni kao i sredstva namijenjena za potporu bolesne ili siromašne služinčadi.¹⁹

¹³ HR-DAOS, fond 6, fascikl 10, Nacrti kuće liječnika Grčića, Aleksandrova 6 (današnja Europska avenija); Isto, Inžinirski ured, Projekt po ulicama, Sv. 82, Radićeva 20; Viktor Ambruš, „Osijek na prijelazu 20. stoljeća“, *Peristil*, br. 31/32, Zagreb, 1988./89.; Z. Živaković-Kerže / Margareta Turkalj Podmanicki, *OSJEČKI TRGOVI Zrcala grada*, Osijek, 2025., str. 72–85.

¹⁴ I. Iveljić, *OČEVI I SINOV I Privredna...*, str. 367, 368.

¹⁵ Vilma Vukelić, *Tragovi prošlosti*, Zagreb 1994., 44, 45; I. Iveljić, *OČEVI I SINOV I Privredna...*, str. 381.

¹⁶ Doduše, posebno su regulirana prava služinčadi (*Dienstboten*) još tijekom vladavine carice Marije Terezije (1740. – 1780.), koja su uključivala otpusne cedulje, prisilne rokove za otkaz, cedulje za pristupanje i istupanje, rok za služinčad i drugo. Car Josip II. (1780. – 1790.) ukinuo je prisilno pravo na služinčad i postavio temelje slobodnom ugovoru. Nakon što služinče istupi iz službe, redarstvena oblast ili gradsko poglavarstvo trebalo je ispuniti stupce u knjizi koji su bili namijenjeni svjedodžbi o ponašanju služinčeta, i to na temelju gospodareva usmena ili pismena svjedočanstva. (Vidi opširnije: *Vjesnik Županije virovitičke*, god. I., br. 9, Osijek, 1. 5. 1892., str. 66.)

¹⁷ Opći austrijski građanski zakonik u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, treće popravljeno i dopunjeno izdanje, ur. F. J. Spevec, Zagreb, 1911., članci 137.–186. (obiteljsko pravo) i članak 147. (definiranje očinske vlasti).

¹⁸ Prema Služinskom redu koji je bio na snazi u Ugarskoj, gospodar je trebao ispuniti svjedočanstvo o služinčetu savjesno i istinito neovisno o tome bilo to na korist služinčeta ili ne. „Polag ustanova našeg služinskog reda nije dopušteno upisivati svjedočanstva o vjernosti, vještini i marljivosti, ako ne glase u korist služinčetu, naprotiv pako ugarski služinski red u § 75. ovu iznimku ne poznaje, već ustanovljuje, da je službodavac dužan dotične stupce služinske knjige pri izstupu služinčeta savjesno i istinito ispuniti, pače se službodavac, koji hotimice neistinitu kvalifikaciju upiše, može kazniti i globom do 50 for. aw., u tom slučaju dakle mogao bi on potpasti globi, kad bi zatajio upis nevjernosti služinčeta, koju pako po našem služinskom redu upisati nije dopušteno.“

¹⁹ Milan Smrekar, *Priručnik za upravnu službu u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, III, Zagreb 1902., str. 106–115; *Vijesti, Vjesnik Županije virovitičke*, br. 9, Osijek, 1. 5. 1892., str. 66.

U kontekstu pravne zaštite *Naredba ministarstva unutarnjih dielah i vérhovne vlasti redarstvene* od 15. veljače 1857. donosila je, među inim, odredbu da *služinčad, dietiče i ine pomoćnike pri oběrtu, poslu i zanatu, a tako i diečake (šegrte) imadu posvuda njihovi gospodari, odnosno oni koji im diela daju, prijaviti najdulje za tri dana pošto su u službu stupili. Uz isti rok ima se prijaviti, kada službu ostave.*²⁰ Ministarstvo pravosuđa uputilo je dva tjedna potom *Raspis* kojim propisuje korištenje novog izgleda iliti formulara za statističku tabelu objavljenju 3. kolovoza te godine u kojoj se nadopunjuje br. VI. *proti sigurnosti tjelesno zlostavljanje diece, suprugah, služinčadi ili učenikah §§ 413 – 421 zak. kazn.*²¹

Služinčad je morala imati *Službovnicu ili knjižicu služinsku* koju im je izdavala zavičajna politička oblast. Kako je već rečeno, vrijedila je i kao iskaznica za putovanje *po carevini austrijskoj*. Nijedan gospodar nije mogao u službu uzeti služinčicu bez te knjižice u kojoj se uz ime i prezime navodio opis osobe – odakle je rodom, kojoj općini i kotaru pripada, godina rođenja, vjeroispovijest te njezin izgled. Knjižicu je zadržavao gospodar koji je nakon raskida služinskog odnosa upisivao *služinčeve odlike – vjeran, vješt, marljiv, čudo-redan...*²²

Kako su desetljeća odmicala, početak 20. stoljeća ukazivao je na to da je *Služinski red za gradove* zastario i da je potreban novi. Međutim, to se nije dogodilo za postojanja Austro-Ugarske Monarhije.²³

POLOŽAJ SLUŽINČADI

Radno vrijeme služinčadi, većinom djevojaka, bilo je cijeli dan, tj. 16 do 18 sati, dakle od jutarnjeg ustajanja do večernjeg počinaka. No to ipak nije značilo da su u cijelom tom razdoblju radile bez prestanka s obzirom na to da su neki dijelovi dana zahtijevali manji intenzitet rada ili se čak očekivao mir kako bi se gospodar mogao odmoriti ili baviti aktivnostima koje zahtijevaju tišinu. Plaće su im bile niske prema ondašnjim mjerilima i u plaću bi bili ubrojani hrana i stan. Slobodan izlaz imale su uglavnom u nedjelju poslijepodne i za vrijeme blagdana. Sluškinje su obavljale sve kućanske poslove: pripremanje obroka, pranje suđa i kuhinje, pranje rublja, pospremanje soba, dvorba oko stola i drugi poslovi. Djevojke, koje su službu započinjale već oko četrnaeste godine, a katkad i koju godinu mlađe, rijetko su dulje ostajale u jednom kućanstvu, uglavnom bi promijenile više gazdi. Budući da su sluškinje često započinjale službu kao vrlo mlade djevojke i dolazile sa sela bez prethodnog obrazovanja, bile su odgajane i obrazovane u kući gospo-

darice. Gazde bi ponekad tražili kvalificiranije, tj. obučene djevojke (recimo za specijalizirane poslove, a posebno za kinderfranje i guvernante), dok bi se djevojke tužile da se od njih zahtijeva ropski rad. Nisu rijetki bili ni slučajevi da su mlade sluškinje bile meta napada mladog i/ili starog gospodina, tj. gazde i njegova sina. Veza između gospodara ili njegova sina i služavke bila je za ondašnje društvo velik skandal, iako se to ponekad i šutke prihvaćalo ako se radilo isključivo o stjecanju prvih seksualnih iskustava mladića. Islužene sluškinje u poznim godinama, kada više nisu bile dovoljno snažne za obavljanje svih poslova, bile su prepustene tomu da žive od svoje uštedevine ako su je imale ili bi ostajale u domu svojih gospodara ako su bili u dobrim odnosima i prihvatili je kao dio svoje obitelji. Često su se vraćale u svoje rodno mjesto gdje su imale zavičajnost da žive sa svojom obitelji ili obitelji svoje braće i sestara. Neke su se služavke dobro slagale s članovima obitelji u kojoj su radile i živjele. Nerijetko su bili upućene i u obiteljske tajne. Stoga su i suvremeni bonton nalagali da služinčad ne smije ono što zna o članovima obitelji prenositi služinčadi koja je zaposlena kod druge obitelji. Stoga nije bilo ni preporučljivo zapošljavati služinčad koja je prije bila zaposlena u poznatoj kući. Općenito je zabrana ogovaranja bila jedan od glavnih zahtjeva prema služinčadi, iako to nije uvijek bilo uspješno.²⁴ Služinčad nije smjela bez gospodareva dopuštenja primati posjete, *a najstrože i pod kaznom zabranjeno im je dati ikome noćišta bez gospodareva znanja*. Ako bi služinčad napustila zaposlenje, imala je obvezu napustiti stan ili sobu za sluškinje, odnosno iseliti se, i to u roku od 30 dana otkad je posao napustila. Sluškinje bez službe i krova nad glavom često bi se skitale ulicama i ako bi *skitajuću služinčad* uočili gradski redarstvenici kaznili bi ih i *otpravili* u zavičaj kao i ostale skitnice. Poneke bi se sluškinje, nemajući drugi izlaz, počele baviti prostitucijom, tajnom privatnom, ili kao bludnice u bludilištu.²⁵ Budući da u gradu Osijeku nije bilo mogućnosti osnovati školu za služinčad, Gradsko poglavarstvo predlagalo je da postojeća četiri gospojinska društva *zajednički stvore utočišta za prenoćivanje ženske služinčadi, dok je ista bez posla. Dvije sobe s nekoliko postelja i jedna poštena starija ženska, koja bi to upravljala – ne bi mnogo stajalo, a donekle bi se troškovi posteljarine po služinčadi mogli podmirivati. Gospojinska društva bi mogla, nadalje, poput grada Hamburga osnovati čitaonicu za služinčad, gdje bi se ista nedjeljom i svetcem po podne sastajala, te čitanjem knjiga, pjevanjem, pisanjem listova, slušanjem predavanja o kućnom gospodarstvu, i drugim, zabavljala.*²⁶

Plaća se isplaćivala prema dogovoru pa je npr. za godišnju plaću gospodar na ruke novac davao služinčadi za protekla tri mjeseca, odnosno mjesečno za dogovoreni kraći rok. Budući da je služinčad samovoljno plaćao gospodar, osječko Gradsko poglavarstvo donijelo je 23. siječnja 1904. cjenik

²⁰ HR–DAOS, *Zemaljsko-vladin list za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*, I. svezak, Komad III, str. 16; *Naredba ministarstva unutarnjih dielah i vérhovne vlasti redarstvene* od 15. veljače 1857., čl. 12, Zagreb, 10. III. 1857., str. 26.

²¹ Isto, Komad VII, str. 27; *Raspis ministarstva pravosuđa* od 30. siječnja 1857., čl. 27, Zagreb, 16. 4. 1857., str. 88.

²² Isto, Komad III, str. 16; *Naredba ministarstva unutarnjih dielah i vérhovne vlasti redarstvene* od 15. veljače 1857., čl. 12, Zagreb, 10. III. 1857., str. 26.; M. Smrekar, *Priručnik za političku upravnu službu...*, n. dj., 112, 113, 121, 122.

²³ „Naša služinčad”, *Dan*, god. I, br. 95, Osijek, 15. studenog 1902., str. 4.

²⁴ I. Iveljić, *OČEVI I SINOV I Privredna...*, str. 351–360.

²⁵ HR–DAOS, fond 202, Odbor za suzbijanje besposlice, kutija 1, Opći spisi, 1939. – 1942.; *Večer*, Zagreb, 1. 10. 1936., str. 4.

²⁶ D. Župan, *DOBRE KUĆANICE...*, str. 233.

pristojbe plaćanja usluga služinčadi. Od tada je propisano plaćanje 1 krune za *svako služinče, kao kućni sluga, obični kočijaš, sobarica, kuharica, konobarica i dadilja*. Tri krune dobivala je *drugarica, dvorkinja, učiteljica jezika i dojkinja*, a 1 krunu i 60 filira bili su plaćeni gospodski konjušari, poslužnici i konjanici. Sluškinje su morale biti starije od 15 godina, ali ako bi se za kućanske poslove uposlilo npr. *12-godišnje dijete, moglo je obavljati samo lakše kućanske poslove*.²⁷

Upravo je broj angažiranih sluga i sluškinja razlikovao srednje i dobrostojeće građanstvo. Pritom je opće poznato, iako je bilo iznimaka, da su sluge i sluškinje podlijegali mjerama koje su im ograničavale ili čak branile da se vjenčaju dok su u služinskom položaju. Inače im je bila otežana udaja ili ženidba jer do vjenčanja je moglo doći tek kada bi se razjasnilo jesu li parovi koji su se namjeravali vjenčati imali dostatne prihode te kada im je za to gospodar dao pristanak. Može se pretpostaviti da je većina sluškinja težila udaji i osnivanju vlastite obitelji. Nažalost, to se ostvarilo samo malom broju služavki te ih je 80 do 90 % ostalo neudano. Među njima većina je rađala nezakonitu djecu. I u Osijeku je velik broj rođene djece sluškinja bio nezakonit. Slijedi samo nekoliko primjera te nezakonito rođene djece: služavka Regina Krausz rodila je nezakonitog sina Samuila u svojem zavičajnom gradu Šiklošu u Mađarskoj. U osječkoj Sveopćoj Hutller–Kohlhofer–Monspergerovoj bolnici služavka Paulina Spitzer rodila je nezakonitu kćer Helenu. Služavka Bertha Kureina rodila je muško mrtvo dijete. Služavka Marija Hochberger rodila je kćer Irmu, otac nepoznat. Služavka Irma Kohn, kći Ignje Kohna iz Bošnjaka, rodila je nezakonitog sina Julija. Služavka Verona Schwarz, kći postolara Antuna Schwarza iz Slatine, rodila je kćer Anu Schwarz, otac nepoznat. Aranka Lövinger bila je nezakonita kći služavke Marije Lövinger, Josip Zimmermann nezakoniti sin služavke Samuile Zimmermann. Služavka Ivana Kohn rodila je nezakonitog sina Julija Kohna. Marko Weiss bio je nezakoniti sin služavke Kate Weiss iz Šikloša. Alfred Blau sin je služavke Julije Blau iz Pečuha. Johan Berger dijete je neudane služavke Berte Berger iz St. Grotha. Dragutin Hoffman nezakoniti je sin sluškinje Laure Hoffman iz mađarskoga mjesta Bonyharda. Adolfo Rosenthal nezakoniti je sin sluškinje Franciske Roshental iz mjesta Tapissapa, županija Pešta u Mađarskoj. Irma Wertheim nezakonita je kći sluškinje dojkinje Etele Wertheim iz mjesta Wahla kod Weissenburga. Josip Mahler nezakoniti je sin služavke Katharine Mahler iz mađarskoga mjesta Nagy Bajoma (Somogg). Salamon Blau nezakoniti je sin služavke Julijane Blau iz Gojaka. Marija je nezakonito žensko dijete služavke Ilone Reznitzer iz mjesta Czöglu u Mađarskoj. Sida Blau nezakonita je kći služavke Ivane Blau iz Pečuha i druga nezakonita djeca.²⁸

Nisu rijetki slučajevi da se služavke, majke takve nezakonite djece, obraćaju Sirotinjskom povjerenstvu Osijeka²⁹ s molbom za imenovanje tutora svojoj djeci (jer ih u skladu s ondašnjim zakonskim propisima one nisu mogle zastupati pred sudom) kako bi biološke očeve prisilile na ispunjavanje očinskih dužnosti (odnosno pomoći pri uzdržavanju djece, ono što bismo današnjom terminologijom mogli zvati alimentacijom). Očevi te djece najčešće su bili pripadnici istog staleža, sluge, nadničari, sitni obrtnici ili njihovi pomoćnici. Iznosi za uzdržavanje djeteta koji bi se tražili u takvim parnicama kreću se između 5 i 6 forinti mjesečno, odnosno 10 i 12 kruna. Gotovo su sve služavke u takvom položaju zbog trudnoće izgubile svoja namještenja te su prisiljene živjeti s roditeljima ili braćom/sestrama koji imaju svoja kućanstva. Sirotinjsko povjerenstvo za takve slučajeve kao tutore uglavnom imenuje osječke odvjetnike s obzirom na to da je glavna zadaća tutora voditi spor oko utvrđivanja očinstva te je potrebna vičnost *pravoslovlju i parbenim propisima*. Nažalost, relativno su rijetki slučajevi kada bi očevi, bilo izvanparničkom nagodbom ili sudski, ipak pristali ili bili prisiljeni sudjelovati u uzdržavanju djeteta, što nam pokazuje u koliko su se teškom položaju i pravnoj nesigurnosti služavke nalazile. Još su rjeđi slučajevi kada bi biološki očevi pristali oženiti se majkom svoje nezakonite djece, tako da su šanse za sretno rješavanje statusa služavki i njihove nezakonite djece bile izrazito male.³⁰

Nerijetko su članovi posluge (ne)hotimice bili uključeni u obiteljski život, poglavito je to bilo sa sobaricama i sobarima koji su često bili upućeni u tajne i intimnost svojih gospodara. Na taj je način, bez obzira na to što ih je dijelio socijalni i materijalni status, postajao između njih ambivalentan odnos, a nerijetko je među njima vladala i bliskost. Dakako, katkad je bliskost prerasla u intimni odnos, najčešće između ženske posluge i nekog od muških članova obitelji. Onodobni dvostruki građanski moral to je prihvaćao, posebice ako je posrijedi bilo stjecanje prvih seksualnih iskustava mladića, sve dok takva veza ne bi postala javnim skandalom.³¹

ZAVIČAJNOST TE DRUŠTVENI I PRAVNI STATUS

Sluškinje su na rad u Osijek dolazile iz provincije, odnosno sa sela iz područja okolice Osijeka, drugih mjesta iz Hrvatske, Moravske i Štajerske te iz susjedne južne Ugarske (Mađarske). Radilo se o sve većem broju osiromašenog seoskog stanovništva koje je dolazilo u grad u potrazi za poslom. Prije nego što su polazile u službu, sluškinje su dobivale poduku o kuhanju, spremanju i vladanju, a mnoge su znale nekoliko njemačkih riječi, što se u ono doba iznimno

²⁷ HR-DAOS–206, Gradsko poglavarstvo Osijek, Knjiga prijave služinčadi, 1904.

²⁸ HR-DAOS–500, Matične knjige Židova Osijek, Knjiga 916, Matična knjiga umrlih 1852. – 1899.; Knjiga 913, Matična knjiga rođenih 1882. – 1896.; Knjiga 917, Matična knjiga umrlih 1882. – 1896.; HR-DAOS–208, Knjiga umrlih, br. 465, god. 1874. – 1893.; Knjiga br. 466, god. 1894. – 1907.

²⁹ U slučaju izostanka očeve vlasti i skrbi (smrt, odsutnost oca, nepriznavanje očinstva i sl.) maloljetnici bi postajali siroti (siročad), a posebno sudsko vanparnično tijelo zvano sirotinjsko povjerenstvo imenovalo im je tutora. Tutori su imali zadatak skrbiti se o dobrobiti svojih štićenika, brinuti se za njihov imetak kao i predstavljati ih na sudu.

³⁰ HR-DAOS–10, spisi Sirotinjskog povjerenstva Osijeka 1859. – 1900., kutije 6682–6685, 6728–6737, registri sirotinjskih predmeta 1859. – 1914. knjige 1980. – 2021.

³¹ Iskra Iveljić, *OČEVI I SINVI...*, str. 351.

cijenilo, osobito u židovskim obiteljima. U selima, posebno južne Mađarske, živio je velik broj siromašnih obitelji s mnogo djece koju nisu mogli prehraniti na malom seoskom imanju pa su roditelji često vodili svoje kćeri u grad kako bi našle službu kod neke obitelji. Nadali su se da će si one tako osigurati egzistenciju, ali i da će moći pomagati svoju obitelj na selu. Tako je npr. obitelj Fischer imala sluškinju pristiglu iz Darde, kao i obitelj Sorger, dr. Frank sluškinju iz Vinkovaca, dr. Fein iz Vrginmosta, obitelj Dirnbach sluškinju iz Pečuha, Svečenski služavku iz Osijeka, Krausz služavku iz Baje, obitelj Laubner iz područja Vinkovaca, obitelj liječnika Bedenića služavku iz grada Osijeka, obitelj Spitzer iz Darde, obitelj Gobetzki iz osječke oblasti, obitelj Muačević služavku iz okolice Daruvara, obitelj Povischil iz zagrebačke oblasti, obitelj Bricta iz oblasti Mohača, obitelj Buchwald iz oblasti Virovitice, obitelj Graff iz oblasti Baranyivar, a stizale su služavke iz Iloka i Sombora, Petrijeva, Slatine, Bizovca, Tenje, Marijanaca, mjesta kod Donjeg Miholjca, Brođanaca, Đurđenovca, Šaga, Oriovca, Huma na Sutli, Metlike iz Kranjske, Bosanske Dubice, Banje Luke te iz drugih mjesta. Dob sluškinja bila je od 14 godina do 60 godina. Po prezimenima služavki može se zaključiti da su bile hrvatskog, njemačkog/austrijskog i mađarskog podrijetla.³²

Služinčad je morala prema nalogu gospodara *točno i neumorno* ispunjavati sve usluge za koje je bila unajmljena. Gospodar je među služinčadi raspoređivao poslove, a one, iako su bile unajmljene samo za određene poslove, npr. kućne pomoćnice, morale su na gospodarev zahtjev, ako se kuharica ili sobarica razboljela ili je raspoređena na neki drugi posao, u domaćinstvu raditi i te poslove. Služinčad nije imala slobodan dan za odmor, jedino je nedjeljom i blagdanima obavljala *samo obične i takove poslove koji se ne mogu odgoditi. No to ipak ne smije da bude na uštrb polaženju službe Božje*. Sluge i sluškinje nisu smjele izlaziti iz kuće bez gospodareva dopuštenja.³³

Nadzor nad služinčadi bila je briga kućedomaćice, koja se morala razumjeti u sve kućanske poslove, ali ne zato da bi ih obavljala, nego zato da bi mogla poslugu nadgledati. Onodobni sastavljači bontona – lijepog ponašanja – znatnu pozornost posvetili su i odnosu prema posluži. *Prije svega neka domaćica uvaži, da družinče nije makina, nego da su to ljudi, tj. bića, koja nijesu nepogrešiva i savršena: da je to sirotinja vrlo slaba ili baš nikakve obrazovanosti*. Gospodarici je bila dužnost, tj. zadaća odgajati služinčad jer su se sluškinje, ako je do toga dolazilo, uglavnom udavale za sitne obrtnike, *koji su upravo jezgra građanskom staležu, pa se njihovim dobrim odgojem djeluje na oplemenjivanje*

naroda. Pravila pristojnosti preporučivala su da se supruzi ne svađaju pred služinčadi, da im djeca ne zapovijedaju te da se starijoj posluži obraća s Vi. Upozoravalo se na to da se obiteljske tajne čuvaju od služinčadi, koja često zna prenositi glasine. Poslugu je trebalo dobro hraniti, točno i na vrijeme plaćati, darivati joj korisne stvari, a ne tričarije, poticati da štede i idu u crkvu, nadgledati čistoću (npr. posteljenu), a ako oboli, ne tjerati je odmah u bolnicu, nego je jedno vrijeme njegovati. Služinčad je pri ulasku u službu morala znati da *zapovijedi i naloge bezuvjetno slušati mora, nalaže li domaćica sama ili po drugima... Družinče treba čim nastupi u službu naučiti da ne smije u sobu bez potrebe, a kada dolazi da vazda pokuca na vratima, uljudno da pita i odgovara, a ujutro i navečer da pristojno pozdravi*. Gotovo da nije bilo sluškinja i sluga koji su cijeli život služili u kući jedne obitelji. U pravilu kućna služinčad kada bi izgubila posao nije iz jedne obitelji odlazila služiti u obitelj prijatelja ili poznanika obitelji u kojoj je dotad služila.³⁴

U cijelom ovom razdoblju služinčad je bila posebna kategorija zaposlenih koja je zbog posebnog poluobiteljskog odnosa s poslodavcem imala drugačiji status nego ostalo radništvo. Iako su već početkom 20 stoljeća postojale zamisli da se služinčad kao kategorija izjednači s radništvom, to se neće ostvariti sve do kraja postojanja Austro-Ugarske Monarhije, a i poslije.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Početak 20. stoljeća nije donio u Hrvatskoj, pa tako ni u Osijeku, bolji položaj služinčadi. Naime, nije donesena uredba da bi im se zajamčila prava *u slučaju nesreće, bolesti ili starosti koja su manje-više imali radnici*. Što da radi služinčad koja zbog *pretjeranog rada izgubi zdravlje, a zatim i službu pa se mora vratiti kući na selo bez ikakve pomoći?* I dalje je bilo na snazi *da ako služinče oboli gospodar skrbi te će biti podvoreno i liječeno u gospodarevoj kući ili će ga ovaj dati u javni koji zavod ili drugo mjesto*. Troškovi izdani u to ime *mogu se odbiti od plaće samo onda, kada je služinče oboljelo po svojoj krivnji. Ako bolest traje duže od 4 tjedna ima se sa služinčetom, poslije toga vremena kada se otpusti iz službe, te nema nikakvog imetka, postupati onako isto kao sa svakim drugim siromahom, koji nije u službi, dakle prijaviti će se to gradskom poglavarstvu*. Ako bi se dokazalo, a to je bilo zaista rijetko, da je služinče oboljelo gospodarevom krivnjom, imalo je pravo na mjesečnu naknadu te je od gospodara *podvoreno i liječeno, a od plaće neće mu se ništa odbiti*. Nesigurnost se osjećala na svakom koraku, pa je npr. *smrću gospodarevom prestajala službovna pogodba* kada nasljednici nisu željeli ili imali priliku zadržati služinčad u službi. Tada su pogodbu sklopljenu na godinu dana prekidal i imali obvezu naknade plaće i ugovorenu hranu za mjesec dana, a samo iznimno tri mjeseca. Iz navedenih i inih primjera očito je da za svoja prava služinčad nije ima-

³² Agneza Szabo, *Demografska struktura stanovništva civilne Hrvatske i Slavonije u razdoblju 1850. – 1880.*, str. 204.; HR–DAOS–208, Knjiga 472, Osobnik, 1894. – 1905.; Knjiga 474, Osobnik 1912. – 1917; Knjiga br. 464, Kazalo otpuštenih osoba, god. 1908 – 1921.; HR–DAOS–500, Matične knjige Židova Osijek, Knjiga 916, Matična knjiga umrlih 1852. – 1899.; Knjiga 913, Matična knjiga rođenih 1882. – 1896.; Knjiga 917, Matična knjiga umrlih 1882. – 1896.; HR–DAOS–208, Knjiga umrlih, br. 465, god. 1874. – 1893.; Knjiga br. 466, god. 1894. – 1907.; HR–DAOS–202, Odbor za suzbijanje besposlice, kutija 1, Opći spisi, 1939. – 1942.; HR–DAOS–208, Knjiga umrlih, br. 465, god. 1874. – 1893.

³³ M. Smrekar, *Priručnik za političku upravnu službu...*, n. dj., str.108.

³⁴ Marija Jambrišak, *O pristojnom vladanju u svim životnim prilikama. Rukovod za općenje u obitelji, u društvu u javnom životu*, 2. ispravljeno izdanje, Zagreb, 1907., str. 34, 35.

la nikakvu garanciju pa su je gotovo neprestano tražili kod mjerodavnih, koji su neprestano slali odgovore gotovo iste kao i u proteklim, a i narednim desetljećima nakon Prvog svjetskog rata, iako je 1935. godine donesen novi pravni propis koji je regulirao pitanje služinčadi u Hrvatskoj. *Nemoguće je izvršiti ikakvu reformu, odnosno poboljšanje stanja kućne posluge tako dugo dok ne bude izvršena njihova kategorizacija. Djevojka koja je danas došla sa sela u službu, ne može biti izjednačena sa pravima one kućne pomoćnice, koja je svojem poslu već vješta i koja radi u gradu već više godina. Dok ne bude izvršena kategorizacija kućne posluge, i s njom u vezi riješeno mnogo drugih nezgodnih problema, ne može se govoriti o nekoj uredbi, jer bi takva uredba u današnje onako maglovito i neuređeno stanje unižela još više zbrke.... Iz dana u dan pitanje kućne posluge sve je bivalo aktualnije i obje strane, i milostive i kućne pomoćnice, očekuju pravedno i snošljivo rješenje služinskog pitanja, kojem treba već jedanput odrešito pristupiti. Praktični domaćinski tečajevi, kontrola rada i kategorizacija, prvi su uvjeti za rješenje toga problema. Tako još ni u godinama prije Drugog svjetskog rata nije bilo riješeno pitanje što da započne npr. islužena kućna namještenica, koja je upućena na svoju zaradu i u kasnijim godinama, kada joj je radna sposobnost posve oslabila.*³⁵

IZVORI

ARHIVSKA GRAĐA

Hrvatska – Hrvatski državni arhiv u Zagrebu – fond 367, Statistika stanovništva

Hrvatska – Državni arhiv u Osijeku – fond 6, Gradsko poglavarstvo Slobodnog i kraljevskog grada Osijeka 1809. – 1850.

Hrvatska – Državni arhiv u Osijeku – fond 10, Gradsko poglavarstvo Osijek 1850. – 1918.

Hrvatska – Državni arhiv u Osijeku – fond 202, Odbor za suzbijanje besposlice Osijek

Hrvatska – Državni arhiv u Osijeku – fond 206, Knjige prijave služinčadi

Hrvatska – Državni arhiv u Osijeku – fond 208, Knjige umrlih Osijek

Hrvatska – Državni arhiv u Osijeku – fond 500, Matične knjige Židova Osijek

Hrvatska – Državni arhiv u Osijeku – fond 1316, Obitelj Radanović

BIBLIOGRAFIJA

Ambuš, Viktor; „Osijek na prijelazu 20. stoljeća”, *Peristil*, br. 31/32, Zagreb, 1988./89., str. 71–83.

Čandrić, Slavko, Živaković-Kerže, Zlata, Pavić, Hrvoje; „Zarazne bolesti – zla kob demografskog rasta Osijeka (Osvrt na kraj 19. i početak 20. stoljeća)”, *Knjiga sažetaka – Znanstveni sabor Slavonije i Baranje*, Osijek, 2024., str. 152.

Iveljić, Iskra; *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, Zagreb, 2007.

Jambrišak, Marija; *O pristojnom vladanju u svim životnim prilikama. Rukovođ za općenje u obitelji, u društvu u javnom životu*, 2. ispravljeno izdanje, Zagreb, 1907.

„Naša služinčad”, *Dan*, god. I, br. 95, Osijek, 15. studenog 1902.

Novosti, Zagreb, br. 30, 30. sječanj 1933.

Matić, Vilim; „Prilozi istraživanju povijesti osječkog graditeljstva”, *Glasnik Arhiva Slavonije i Baranje* 4, Osijek, 1997., str. 127–136.

Smrekar, Milan; *Priručnik za upravnu službu u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, III, Zagreb, 1902.

Szabo, Agneza; „Demografska struktura stanovništva civilne Hrvatske i Slavonije u razdoblju 1850. – 1880.”, *Historijski zbornik*, br. 40, Zagreb, 1987., str. 167–223.

Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije II., 1906. – 1910., Zagreb, 1917.

Vukelić, Vilma; *Tragovi prošlosti*, Zagreb 1994.

Večer, Zagreb, 10. studeni 1936.

Živaković-Kerže, Zlata, Červenjak, Jelena; „Modernizacijska kretanja i položaj žena u gradu Osijeku na prijelazu 19. u 20. stoljeće”, *Scrinia Slavonica*, br. 14, Slavonski Brod, 2014., str. 129–141.

Živaković-Kerže, Zlata; *Urbanizacija i promet grada Osijeka na prijelazu stoljeća (1868.-1918.)*, Osijek, 1996.

Živaković-Kerže, Zlata, Turkalj Podmanicki, Margareta; *Osječki trgovi: Zrcala grada*, Osijek, 2025.

Župan, Dinko; „Dobra kućanica: Obrazovanje djevojaka u Slavoniji tijekom 19. stoljeća”, *Scrinia Slavonica*, br. 9, Slavonski Brod, 2009., str. 232–256.

PROPISI I DOKUMENTI

Opći austrijanski građanski zakonik u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, treće popravljeno i popunjeno izdanje, ur. F. J. Spevec, Knjižara L. Hartmana, Zagreb, 1911.

Vjesnik Županije virovitičke, god. I., br. 9, Osijek, 1892.

Zemaljsko-vladin list za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju, I. svezak, Komad III, Zagreb, 1853.

Zemaljsko-vladin list za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju, I. svezak, Komad VII, Zagreb, 1854.

Zemaljsko-vladin list za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju, I. svezak, Komad XIV, Zagreb, 1856.

³⁵ M. Smrekar, *Priručnik za političku upravnu službu...*, n. dj., 109, 110.; *Novosti*, Zagreb, br. 30, 30. 1. 1933.; *Večer*, Zagreb, 10. 11. 1936., 4.

THE SOCIAL AND LEGAL STATUS OF MAIDS IN OSIJEK (A REVIEW OF THE SECOND HALF OF 19TH AND THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)

SUMMARY

The authors begin by outlining the development and transformation of Osijek into a strong economic and social centre, emphasizing the emergence of a modern bourgeois society. They analyse population growth and the number of domestic servants, as well as the *Servant Regulations for Cities* during the specified period and provide an overview of the social and economic conditions in the city of Osijek. The paper also describes the reflection of modernization processes within Osijek's bourgeois elite and the growing demand for domestic servants, predominantly women. The authors examine the social and legal status of maids in Osijek, initially presenting, based on preserved population censuses conducted in the Kingdom of Croatia, Slavonia, and Dalmatia in 1890 and 1910, the share of domestic and economic servants within the intellectual workforce, crafts, trade, banking, and transport sectors. Using preserved archival material, they attempt to reconstruct the origins of the maids who came to serve in Osijek, their (co)existence with the families they served, and the nature of their position and the treatment they received from their employers. In the concluding section, the authors establish that by the beginning of the 20th century, the position and legal status of domestic servants had not improved in Croatia, including in Osijek, as no regulation had been passed to guarantee them rights in the event of accidents, illness, or old age—protections that industrial workers had more or less already acquired.

Keywords: maids, social and legal status, Osijek, late 19th and early 20th century